

ВІДГУК

**офіційного опонента доктора філософських наук, професора, професора
кафедри філософії Національного університету біоресурсів і**

природокористування України

Сторожук Світлани Володимирівни

на дисертацію Чорноморець Євгенії Матеївни

«Теоретичні основи християнсько-неоплатонічної естетики Максима

Сповідника: історико-філософський аналіз» подану на здобуття

наукового ступеня кандидата філософських наук зі спеціальності

09.00.05 – історія філософії

Актуальність теми дисертаційного дослідження пані Євгенії Чорноморець не викликає жодних сумнівів. Передусім вона зумовлена відсутністю комплексних історико-філософських праць, присвячених історії візантійського неоплатонізму. Поміж тим, саме цей напрямок визначив напрям розвитку візантійської релігійної філософії в VI–XV століттях, котра до цього часу має неабиякий вплив на розвиток богословської думки, в тому числі й в Україні. У XX ст. до духовної та інтелектуальної спадщини Отців християнського Сходу зверталися й католицька теологія, шукаючи концептуальних підвалин для свого оновлення.

Не втратила своєї актуальності візантійська релігійна філософія і в сучасному соціокультурному та релігійному житті. Наразі вона залишається важливим концептуальним джерелом католицько-православного діалогу. Особливого значення вивчення візантійського філософсько-релігійної думки набуває завдяки входженню українського православного християнства у тісні зв'язки з вселенським православ'ям. Це, своєю чергою вимагає переосмислення та нових інтерпретацій всієї української православної культури.

Підкреслюючи актуальність теми дисертаційного дослідження необхідно звернути увагу й на відсутність ґрунтовних та всебічних

досліджень візантійського неоплатонізму. Поміж тим саме цей релігійно-філософський напрям зумовив істотний вплив на філософію Еріугени, латинську схоластику, духовну спадщину Томи Аквінського, німецьку містику тощо. З огляду на це, є всі підстави говорити, що візантійський неоплатонізм – це унікальне явище релігійної думки середньовіччя, котре наразі не отримало належного історико-філософського осмислення. Не кращою виявилася доля релігійно-філософської спадщини Максима Сповідника. Попри те, що сьогодні його цілком справедливо називають «Томою християнського Сходу», його спадщина відомою є тільки невеликому колу вузько спеціалізованих фахівців. Поміж тим, духовна спадщина Максима Сповідника великою мірою визначила напрям розвитку та своєрідність східно-християнської богословської традиції та православного світогляду, в тому числі й українського.

З огляду на зроблені зауваження, маємо всі підстави говорити про те, що актуальність теми дисертаційного дослідження пані Євгенії Чорноморець зумовлена, по-перше, необхідністю залученню до світового історико-філософський контексту візантійської релігійно-філософської спадщини загалом та духовної спадщини Максима Сповідника, зокрема, по-друге, нагальною потребою переосмислення передусім української православної культури. По-третє, дослідження релігійно-філософської спадщини Максима Сповідника можна розглядати як один з аспектів вивчення теоретичних джерел української ментальності у найширшому значенні цього слова.

Говорячи про актуальність дисертації пані Євгенії Чорноморець необхідно звернути увагу на те, що дисертаційне дослідження здійснено на кафедрі філософії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова у межах комплексної науково-дослідницької роботи кафедри філософії «Актуальні питання історії і теорії філософії та її викладання студентам педагогічних навчальних закладів», науковий напрям «Дослідження проблем педагогічних наук», що входять до тематичного плану науково-дослідницьких робіт Національного педагогічного

університету імені М.П. Драгоманова, який затверджений Вченою радою НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол № 5 від 29 січня 2009 року). Окрім того, робота виконана в рамках інтегрованої освітньо-дослідницької програми Центру дослідження релігії НПУ імені М.П. Драгоманова «Сучасне протестантське богослов'я», що розробляється і впроваджується спільно з Євро-Азіатською теологічною асоціацією відповідно до додаткової угоди № 1 до договору про співпрацю між Національним педагогічним університетом імені М. П. Драгоманова і громадською організацією «Євро-Азіатська теологічна асоціація» від 19 грудня 2015 р. Суспільний запит на ґрунтовні філософсько-релігійні розвідки вказує на актуальність та своєчасність представленої на розгляд спеціалізованої вченої ради дисертаційної роботи та пояснює ті чинники, які визначили напрям наукових пошуків та тему дослідження.

Наукова новизна дослідження та одержаних результатів не викликає жодного сумніву. Дисертантка представила на розгляд спеціалізованої вченої ради фундаментальне філософське дослідження у якому вперше здійснено комплексний історико-філософський підхід до висвітлення теоретичних основ християнсько-неоплатонічної естетики Максима Сповідника та її впливу на формування теоретичного обґрунтування візантійського іконошанування. У ході дослідження дисертантка аргументовано показала, що наукове вивчення християнської неоплатонічної естетики еволюціонувало від описів символізму та тлумачення його онтологічних засад до віднайдення елементів цілісного бачення патристичної естетики як теорії теургії, тобто шляху мистецького самотворення людини до стану святості та обоження, в якому вона стала б живим символом Бога. На цьому ідейному тлі, дисертантка спростувала уявлення про домінуюче значення Ареопагітик для теоретичного обґрунтування іконошанування та показала непересічний вплив релігійно-філософської спадщини Максима Сповідника в процесі становлення світоглядних основ іконошанування.

Слід зауважити, що дослідження теоретичних основ християнсько-неоплатонічної естетики Максима Сповідника має вагоме теоретичне значення. Результати теоретичних узагальнень та висновки дисертантки носять новаторський характер і можуть бути використані або навіть активізувати подальші історико-філософські, релігієзнавчі, естетичні дослідження, спрямовані показати не тільки теоретичні основи іконошанування, а й розкрити концептуальні засади богослов'я ікони загалом та української зокрема, показати вплив візантійської релігійно-філософської думки на розвиток європейської та української історико-філософської думки, розкрити ментальну своєрідність та ідейні джерела української філософської та/чи релігійної культури тощо. Крім того, результати та теоретичні узагальнення дисертаційної роботи пані Євгенії Чорноморець можуть бути використані при викладанні філософських, релігієзнавчих та богословських дисциплін у вищих навчальних закладах, розробці авторських курсів тощо.

Очевидно, що теоретична і практична значущість дисертаційної роботи визначається **обґрунтованістю наукових положень та висновків** сформульованих у дисертації. У цьому контексті, дисертаційне дослідження Є. Чорноморець справляє надзвичайно позитивне враження. Дисертантка професійно підійшла до вирішення цілої низки дослідницьких завдань, що забезпечило реалізацію поставленої мети та дослідницьких завдань. Цьому сприяла чітка, послідовна та логічна структура дисертаційної роботи. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів та висновків. Список використаних джерел подається до кожного розділу окремо.

Перший розділ дисертації присвячено висвітленню теоретичної та методологічної основи дослідження християнської неоплатонічної теоестетики. В цьому контексті привертає увагу ґрунтовність та всебічність висвітлення теоретичної основи дослідження у ході висвітлення якої, дисертантка, з одного боку, виявляє виразний дефіцит комплексних наукових досліджень релігійно-філософської спадщини Максима Сповідника, водночас підкреслюючи важливість теоретичних узагальнень

зроблених у працях С. Єпіфановича, Л. Тунберга, Г.У. фон Бальтазара, П. Блоуерса, а з іншого – аргументовано довела, що вивчення християнської неоплатонічної естетики еволюціонувало від описів символізму та тлумачення його онтологічних засад до цілісного бачення патристичної естетики. Вказані зміни були спричинені впливом історико-філософських досліджень естетики античного неоплатонізму, запропоновані у працях П. Афанасіаді, Р.М. ван ден Берга, Е. Доддса, Е. Лаута, А. Петрова, Г. Шоу, Е. Шепарда та ін. дослідників, які експлікували патристичну естетику неоплатоніків як шлях мистецького самотворення людини від стану гріховності до стану святості та обожнення.

Загалом висвітлення дисертанткою теоретичної бази дослідження не викликає жодних зауважень. У дисертаційному дослідженні здійснено ґрунтовний і повний аналіз праць тих дослідників, які безпосередньо досліджували релігійно-філософську спадщину Максима Сповідника, а також тих, які опосередковано стосуються досліджуваної теми, поміж тим можуть сприяти глибокому і всебічному її дослідженню.

Цікавим та плідним з історико-філософського погляду видається другий підрозділ першого розділу дисертації. Він присвячений дослідженню своєрідності інтерпретації концепту образу у візантійській патристичній естетиці, в ході якого дисертантка показала, що за допомогою категорії образу в патристичній традиції описується весь універсум, людське суспільство, сама людина, доробок її рук, тексти Писання – тобто усі об'єкти, які потрапляють у сферу людського інтелекту. Не стала виключенням і релігійно-філософська спадщина Максима Сповідника, який, як показує дисертантка, працює у душі свого часу, розглядаючи образ як морально-аскетичний процес сходження людини до Бога, що має чітко виражений естетичний характер, оскільки виявляється завдяки досягненню людиною надприродної краси.

Ґрунтовним та результативним видається й другий розділ дисертації пані Євгенії Чорноморець. Він присвячений висвітленню ідейних джерел

теоестетики Максима Сповідника. З цією метою дисертантка пропонує ґрунтовний і всебічний аналіз екзегетичного твору Василя Великого «Гомілії на Шестидення». В цьому творі, як цілком справедливо відзначає дисертантка, богослов намагається показати внутрішню узгодженість світу як один з аспектів вияву творчого розуму Бога, водночас акцентуючи увагу на тому, що його споглядання можливе у зовнішніх формах. Останні, як показано у дисертації, у теоестетиці Василя Великого є одним із шляхів богопізнання. Загалом, Є. Чорноморець послідовно і аргументовано обстоює думку про те, що представлення людини Василієм Великим як морально-духовної особистості покликаної до самотворення розкриває своєрідність антропологічного ідеалу християнського платонізму каппадокійців, ідеї котрих мали непересічний вплив на формування антропологічних поглядів Максима Сповідника.

Не менше вагоме значення для розуміння теоестетики Максима Сповідника, як цілком аргументовано показала пані Євгенія Чорноморець, мала онтологічна естетика Псевдо-Діонісія Ареопагіта, в межах якої обґрунтовано причини глибоко символічного характеру релігійного образу. Останній, як показано в дисертації, розглядався Діонісієм як своєрідне відображення прообразу, котрий іманентний та трансцендентний світові одночасно. З огляду на це, чуттєве споглядання світу (естетичний досвід) набуває подвійного значення: з одного боку, дивлячись на чуттєві символи, людина споглядає красу самої речі, однак з іншого – нескінченну неспівмірність цієї речі з Богом, неповноту виявленості Бога у речі. Власне саме завдяки цьому, на думку пані Чорноморець, по-перше, прекрасне сприймається одночасно як виявлення, і як приховування, а, по-друге, можна говорити про символічну естетичність як про сутнісну рису системи Псевдо-Діонісія Ареопагіта.

Третій розділ дисертаційної роботи пані Євгенії Чорноморець присвячений розкриттю онтологічних підвалин символізму та теургії у теоретичній системі Максима Сповідника. У ході такого дослідження

дисертантка виявила, що в основі естетичних поглядів мислителя, лежить незмінна віра у пріоритетність морально-етичної діяльності людини. На цьому концептуальному тлі, як показує пані Чорноморець, Максим Сповідник обґрунтовує наявність в людини широкого спектру можливостей для творчої реалізації наперед заданої мети людського життя навіть в контексті виконання заповідей. Такий підхід дає можливість візантійському мислителю обґрунтувати наявність в людини позитивної та негативної свободи та обстоювати думку про те, що людина здатна самостійно та вільно обирати слідування наперед визначеній меті (досягати обоження) шляхом творчої реалізації чеснот. Поза сумнівом ця ідея мала вагоме значення в процесі формування візантійського богослов'я образу та догмату іконошанування.

Привертає увагу й обґрунтований у другому підрозділі третього розділу, висновок дисертантки щодо онтологічних та гносеологічних підвалин вчення Максима Сповідника про споглядання і розуміння на тлі якого вона розкриває основні етапи естетичного акту. Першою і необхідною умовою естетичного споглядання на думку Максима Сповідника, як показує дисертантка, має стати моральне очищення перед досягненням екстатичного єднання із Богом. На другому етапі духовного зростання особистості відбувається споглядання краси світу і Писання у їх цілісності й символічності Богові, набуваючи таким чином статусу естетичного акту. Інакше кажучи, згідно теоестетики Максима Сповідника у процесі естетичного споглядання задіянні відчуття та розум. Обґрунтування цієї думки, на наш погляд, має вагоме теоретичне і практичне значення і може бути використане не тільки для пояснення особливостей сприйняття релігійного образу, а й світського мистецтва, особливо сучасного.

Не можна оминати увагою й ґрунтовності четвертого розділу дисертаційної роботи пані Євгенії Чорноморець. Адже, на відміну від попередніх, в ньому есплікується вчення Максима Сповідника в практичному вимірі. Зокрема, дисертантка цілком аргументовано розкриває не тільки

соціальну значущість сакрального живопису надаючи його глибокого місіонерського вияву, а й, беручи до уваги теоститику Максима Сповідника та Іоанна Дамаскіна, аргументовано показує, що завдяки Боготіленню матерія та відчуття людщини можуть бути освяченими, внаслідок чого художньо-естетична діяльність може набувати прийнятних для релігійного життя форм, а величезний впливовий потенціал мистецтва може бути використаний у релігійній практиці.

За результатами дослідження сформульовано висновки, які цілком відповідають поставленим завданням.

Повнота викладу матеріалу дисертації в опублікованих працях і авторефераті не викликає жодних зауважень. Основні результати дисертаційного дослідження доповідалися та обговорювалися на наукових конференціях різного рівня. Серед них: Міжнародна науково-практична конференція «Европейский союз и культурное наследие Византии – византийское содружество наций и его значение для европейской цивилизации» (Вільнюс, 2013); III Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Актуальні проблеми гуманітарних наук у дослідженнях молодих науковців» (Київ, 2014); Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Філософія і релігія в просторі сучасної культури» (Київ, 2014); Міжнародна науково-практична конференція «Европейский союз и Византия – культурное наследие, история и ретроспективы: мир Юстиниана Великого и Европейская цивилизация (565–2015)» (Вільнюс, 2015); Міжнародна науково-практична конференція «Філософія, релігія та культура у глобалізованому світі» (Житомир, 2015); Всеукраїнська науково-практична конференція «Українська культура: перспективи євроінтеграції. Інноваційні процеси в сучасній культурі» (Київ, 2016); V Щорічна міжнародна наукова конференція «Антропологічні виміри філософських досліджень» (Дніпропетровськ, 2016); Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2016» (Київ, 2016); VII Міжнародна науково-практична конференція «Діалог культур: Україна –

Греція: культурна політика XXI ст. в європейській ретроспективі» (Київ, 2016); Всеукраїнська науково-практична конференція «Національні культури у глобалізованому світі» (Київ, 2017); Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2017» (Київ, 2017); IX Міжнародна науково-практична конференція «Духовна та світська освіта: історія взаємин – сучасність – перспективи» (Київ, 2017); Всеукраїнська науково-практична конференція «Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій» (Дніпро, 2017); III Всеукраїнська науково-практична конференція «Філософія, теорія та практика випереджаючої освіти для сталого розвитку» (Дніпро, 2017); Міжнародна науково-практична конференція «Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні» (Львів, 2018); Міжнародна науково-практична конференція «Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне» (Київ, 2018); Міжнародна богословська конференція «Методології богословських досліджень: проблеми і перспективи» (Київ, 2018); X Міжнародна науково-практична конференція «Духовна та світська освіта: історія взаємин – сучасність – перспективи» (Київ, 2018).

Положення і висновки дисертації апробовані у 17 публікаціях, у тому числі: 1 стаття в іноземному періодичному науковому виданні, 9 – у фахових виданнях України з філософських наук, у тому числі 4 – у виданнях, внесених до міжнародних баз наукового цитування, 7 – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Опубліковані праці свідчать про повноту викладу наукових положень, висновків, сформульованих у дисертації, та достатній рівень їх оприлюднення.

В авторефераті висвітлені матеріали усіх розділів дисертації.

Дисертація пані Чорноморець Євгенії Матеївни в цілому заслуговує на високу оцінку, та все ж не позбавлена деяких недоліків та дискусійних моментів. Висловимо деякі з них:

1. Загалом не спростовуючи ґрунтовності та плідності дисертаційного дослідження, насамперед хотілося б звернути увагу на те, що дисертантці не вдалося повною мірою розкрити актуальність досліджуваної теми та показати її перспективи з огляду на соціокультурні запити сьогодення.
2. У другому підрозділі першого розділу, який має назву «Символічний характер концепту образу у візантійській патристичній естетиці» пропонується ґрунтовне висвітлення концепту образу у візантійській патристичній естетиці. Поміж тим, погляди Максима Сповідника на зміст та своєрідність християнського образу тут розглядаються ситуативно і подекуди не мають належного теоретичного обґрунтування, попри те, що цей аспект духовної спадщини богослова є осердям дисертаційного дослідження.
3. Аналізуючи ідейні джерела теоестетики Максима Сповідника у другому розділі дисертаційного дослідження, пані Євгенія Чорноморець, досить ґрунтовно розкриває особливості вчення про красу Василя Великого та Псевдо-Діонісія Ареопагіта, не розкриваючи їх впливу на богослов'я та естетичні погляди Максима Сповідника. Поміж тим, з огляду на назву розділу «Ідейні джерела теоестетики Максима Сповідника» таке звернення було б цілком доцільним і, на наш погляд, сприяло б глибшому висвітленню досліджуваної проблематики.
4. У першому розділі дисертаційної роботи, що має назву «Джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження християнської неоплатонічної теоестетики» поряд із всебічним висвітленням теоретичних засад дисертаційного дослідження, було б доцільно більш ґрунтовно розкрити методологічну бази дисертації.
5. Висновки до окремих розділів дисертації мали б бути оформлені у вигляді висновків, а не переповідати проблеми і питання, що досліджувалися в розділі. Як приклад, наведемо тільки одне положення

висновків до першого розділу: «У тексті окреслено напрямки використання концепту образу в патристичній думці та визначено основні терміни, які використовуються для розкриття змісту цього концепту. Максим Сповідник продовжує ряд напрямків використання концепту образу, наявних у попередній патристичній думці» (с. 74).

6. Попри те, що зміст автореферату повністю мірою розкриває матеріали усіх розділів дисертації, все ж не можна оминати увагою своєрідності подання матеріалу, який подекуди подається як своєрідне узагальнення і навіть висновок. На наш погляд, більш доцільно було б використати розповідний стиль, який сприяв би більш повному висвітленню змісту розділів.

Виявлені зауваження та побажання до дисертації не применшують цінності дисертаційного дослідження та не знижують загального наукового рівня, теоретичного та практичного значення результатів роботи, які відображені у публікаціях та авторефераті.

За актуальністю, науковою новизною, достовірністю та практичною цінністю, змістом і оформленням дисертаційна робота Чорноморець Євгенії Матеївни «Теоретичні основи християнсько-неоплатонічної естетики Максима Сповідника: історико-філософський аналіз» повністю відповідає основним вимогам до наукових досліджень такого рівня, визначеним пп. 11, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 р., які ставляться до кандидатських дисертацій, а її авторка заслуговує на присвоєння їй наукового ступеня кандидата філософських наук зі спеціальності 09.00.05 – історія філософії.

Офіційний опонент:

доктор філософських наук, професор,

професор кафедри філософії

Національного університету біоресурсів

і природокористування України

С. В. Сторожук
М. М. Митва
М. М. Митва

